

Л. Т. Масенко

Нова українська літературна мова

НОВА УКРАЇНЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА – сучасна українська літературна мова, що почала формуватись у кінці 18 – першій половині 19 століття, коли літературна писемна практика звернулася до народної розмовної мови. Процес формування Н. у. л. м. пов'язують з творчістю І. Котляревського – його бурлескно-трагест. поемою «Енеїда» (1799), п'єсами «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник» (обидві – 1818, поставлені 1819), та групою поетів-романтиків (Л. Боровиковський, А. Метлинський, О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Забіла, М. Петренко та ін.), П. Гулаком-Артемівським, Є. Гребінкою, Г. Квіткою-Основ'яненком. І. Котляревський та його наступники орієнтувалися на середньонаддніпрян. і близькі до них слобожан. говірки, перші з яких склали основу української літературної мови. На поч. 19 ст. припадають і перші спроби грамат. і лексикогр. опрацювання української мови: 1818 у С.-Петербурзі видано «Граматику малоросійського нарѣчія» О. Павловського – короткий опис фонет. і морфол. особливостей української мови у порівнянні з російською. До граматики було додано невеликий словник української мови. Характер мовної бази й особливості стильового розвитку Н. у. л. м. визначили складні умови, в яких відбувалося формування й утвердження укр. нац. літ-ри на тер. підрос. України в кін. 18 – 1-й пол. 19 ст. Як наслідок мовно-культур. асимілятив. політики, що здійснював цар. уряд, староукр. писемна мова протягом 18 ст. була витіснена російською з усіх сфер сусп. життя. Запровадження російськомов. освіти спричинило денаціоналізацію освічених верств укр. суспільства. У цих умовах повноцін. формами побутування української мови лишилися тільки її усні форми – повсякденне мовлення народу й усна нар. творчість, що й стали підґрунтям для формування Н. у. л. м. Це зумовило певну стильову обмеженість української літературної мови 1-ї пол. 19 ст., переважну орієнтацію її на просторіччя, на стилістично знижені мовні шари, що в літ. діяльності епігонів І. Котляревського набуло ознак вульгаризації мови.

В 1-й пол. 19 ст. Н. у. л. м. функціонувала в умовах укр.-рос. білінгвізму (див. Двомовність). Укр. письменники тих часів писали твори і укр., і російською мовою. У літ. діяльності декого з них, зокрема у П. Гулака-Артемівського, спостерігається функціон. розподіл у худож. використанні двох мов – українська мова вживається у текстах з виразною настановою на стиліст. зниженість, «простонародність» вислову, рос. мова – у творах високих поет.

жанрів. Стильову обмеженість Н. у. л. м. початк. періоду намагалися подолати укр. поети-романтики, вводячи в поет. твори засоби образності й символіку нац. фольклору, часом некритично переносячи в свою мовотворчість низку мовностильових засобів і поет. штамів тогочас. рос. поезії.

Визначал. роль у становленні Н. у. л. м. відіграла творчість Т. Шевченка, який розширив її стильові межі, органічно поєднавши елементи народнорозмов. мови з мовностильовими засобами укр. фольклору й книжно-церк.-слов'ян. лексич. елементами урочистого високого стилю, пов'язаними з біблій. тематикою. Дальший розвиток Н. у. л. м. відбувався у 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. у творчості П. Куліша, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, М. Старицького, Панаса Мирного, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, В. Самійленка, В. Стефаника, О. Кобилянської, Г. Хоткевича, С. Васильченка та ін.

Розвиток української літературної мови в Зх. Україні мав певні особливості, спричинені суспільно-політ. умовами розз'єднання укр. земель. Орієнтація на мовну практику наддніпрян. письменників характеризувала діяльність «Руської трійці» – М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, які 1837 надрукували в Будапешті альманах «Русалка Дністровая» – перший у Зх. Україні збірник оригін. і переклад. творів, укладений на основі живої нар. мови. З активізацією громад.-політ. життя у Галичині в середовищі інтелігенції з'являються різні погляди на шляхи розвитку української літературної мови. Багато шкоди природ. процесові становлення літ. мови на зх.-укр. землях завдала діяльність «москвофілів» (див. Москвофільство). Копіюючи процеси формування рос. літ. мови у 1-й пол. 19 ст., що зазнали знач. впливу церк.-слов'ян. книж. традиції, «москвофіли» виробили для літ. вжитку на основі книж. староукраїнської мови строкате штучне язичіє, протиставивши його укр. літ. мові, сформов. на нар. основі. Деякі культур.-просвіт. кола обстоювали ідею створення окремого зх.-укр. варіанта літ. мови. Оборонцем єдиної заг.-нац. літ. мови виступив у Зх. Україні І. Франко, який закликав галиц. інтелігенцію орієнтуватися на мовну практику Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського. У творчості І. Франка, М. Драгоманова та ін. діячів поряд з художнім стилем формувалися публіцистичний стиль і науковий стиль української мови. У виробленні наук. стилю значна роль належала чл. НТШ, їхні праці, надруков. у виданнях товариства, сприяли усталенню укр. наук. термінології з різних галузей знань. Хоча Н. у. л. м. формувалася знач. мірою на основі пд.-сх. говорів, що особливо помітно у творчості І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Карпенка-Карого та ін., вона засвоїла чимало елементів пн. і пд.-зх. говорів. Впливом пд.-зх. говорів позначена, зокрема, творчість І. Франка, В. Стефаника, Марка Черемшини, О. Кобилянської, М. Коцюбинського та ін., пн. наріччя – Л. Глібова, Лесі Українки. Таким чином, у творчості укр. письменників відбувалася інтеграція усіх укр. діалектів і регіон. варіантів у єдину нац. літ. мову.

Н. у. л. м. розвивалася в умовах нац. гноблення з боку Рос. імперії, постій. утисків і заборон укр. друков. слова. У зв'язку з цим розвиток української літературної мови протягом 19 ст. відбувався переважно в межах одного стилю – художнього. Формування наук. і публіцист. стилів почалося лише в 2-й пол. 19 ст., проте на тер. Наддніпрян. України цей процес був припинений Емським актом 1876 (див. Заборона української мови). Від 1876 до 1906 стильова розбудова української мови здійснювалася тільки в зх. регіоні. В ін. регіонах України вона була відновлена у 1906–14. В цей час закладені основи публіцист., наук., ділового стилів української мови, почалося творення спец. укр. термінології, розгорнулося лексикогр. опрацювання української мови, зокрема вийшов друком «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (К., 1907–09, т. 1–4). Інтенсивні процеси в розвитку української літературної мови відбувалися у 1920-х рр. (див. Українізація). Розширення сфери вживання української мови, переведення на укр. мову законодавства, адм.-держ. урядування, серед. і вищої освіти, преси, науки і культури зумовили швидкий розвиток і вдосконалення тих стилів української літературної мови, які не змогли сформуватися до 1917. У цей час у літ. мові завершилося становлення усіх функціон. стилів, властивих високорозвиненим літ. мовам, зокрема наук., публіцист., офіц.-ділового тощо. Активно розвивалася лексикографія. Було укладено академіч. «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського і С. Єфремова, що відзначався багатством укр. лексики (1924–28 вийшло 3 т. «А» – «П»; після процесу над Спілкою визволення України цю працю заборонено, перевидано 2017). У 1920-і рр. укладено багато термінол. словників з різних галузей знань, сформувалася наук., тех., суспільно-політ. термінологія, особливо плідним був період діяльності Української наукової мови Інституту. В наступні роки ці словники визнано націоналістично шкідливими. У післявоєн. період продовжувалася робота щодо фонет., орфогр., орфоепіч., грамат. і лексич. нормалізації української літературної мови. Видано перекладні словники, зокрема «Українсько-російський словник» у 6-ти т. (1953–63) та «Російсько-український словник» у 3-х т. (1968). Лексика сучас. української літературної мови найповніше представлена в тлумач. «Словнику української мови» в 11-ти т. (1970–80) та 20-ти т. (т. 1–10, 2010–19; усі – Київ).

Центром наук. дослідж. української мови є Інститут української мови НАНУ (до 1991 цим займався Інститут мовознавства АН УРСР; обидва – Київ). Питання української мови розробляють також на відповід. каф. університетів і пед. вузів, в Інституті українознавства НАНУ (Львів). У розвитку української мови в рад. період був ряд негатив. факторів, що викликано змінами в нац. політиці на поч. 1930-х рр., коли утвердився репресив. тоталітар. режим і мовну політику українізації заступила політика русифікації. Починаючи від 1930-х рр. запроваджується негласна мовна практика, позначена втручанням у внутр. процеси розвитку української літературної мови, спрямована на макс. наближення української мови до російської. Згідно з цією настановою було внесено значні зміни в укр. правопис, виданий 1946, беззастережно засуджено термінол. діяльність учених 1920-х рр., натомість уведено невиправдано широку практику калькування укр. термінології з російської. Мова

преси та ін. ЗМІ була ідеологізована й уніфікована, що призвело до її лексич. збіднення, масового поширення у публіцист. мові ідеол. штампів. Відбулося скорочення соц. бази української мови. Кількісне зростання міського насел. у центр. і сх. областях України супроводжувалося поширенням російської мови як осн. засобу спілкування у цих регіонах.

Рекомендована література

1. Синявський О. Н. Норми української літературної мови. Х.; К., 1931;
2. Левченко Г. А. Нариси з історії української літературної мови першої пол. ХІХ ст. К.; Х., 1946;
3. Курс історії української літературної мови. Т. 1–2. К., 1958–61;
4. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Торонто, 1960;
5. Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Вибр. пр. Т. 2. К., 1977;
6. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. К., 1984;
7. Житецький П. Г. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури ХVІІІ ст. // Вибр. пр. Філологія. К., 1987;
8. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Чц., 1998;
9. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Ч. 1. Матеріали до словника. Чц., 2000;
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. К., 2001;
11. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. К., 2003;
12. Гірняк С. Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Дрогобич, 2018;
13. Українська мова: унормування, розунормування, перенормування (1920–2015). Х., 2018.

Бібліографічний опис:

Нова українська літературна мова / Л. Т. Масенко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-72287>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).